

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 6 : Т–Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка ; редкол. : М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 2015. С. 373–375.
2. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 5 : Пе–С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка ; редкол. : М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 2015. С. 883–888.
3. Яблонська О. Поетична творчість Т. Шевченка: соціо- та етнопсихологічні параметри образу москаля. *Шевченкознавчі студії*. Вип. 16. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 109–121.
4. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка : Навколо «Москалевої криниці» : Дванадцять статтів / передм. Ю. Шевельова. Київ : Факт, 2001. 384 с.
5. Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-є вид. Київ : Факт, 2006. 148 с. (Сер. «Висока полиця»).
7. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. 2-е вид. Київ : Обереги, 2004. 480 с. (Сер. «Б-ка укр. раритету»).
8. Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни. Киевская старина. 1887. Том XIX. Декабрь. С. 717–761.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 1 : Поезія 1837–1847 / редкол. М.Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 2 : Поезія 1847–1861 / редкол. М.Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.
11. Шевченківська енциклопедія: Літературні твори / редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ : Імекс-ЛТД, 2016. С. 181–184.

УДК 82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.2.35>

**ЗУМОВЛЕНІСТЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ПЕРСОНАЖІВ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИМ
КОНТЕКСТОМ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)**

**THE CONDITIONALITY OF LITERARY CHARACTERS BY CULTURAL
AND HISTORICAL CONTEXT (ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN LITERATURE
OF THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY)**

Перевертень Н.С.,

orcid.org/0000-0002-6703-6927

кандидат філологічних наук,

*доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Державного університету телекомунікацій*

У статті розглядається вплив тогочасної епохи, а саме доби козацтва, на формування характерів літературних героїв. Автор показує, яким чином письменники української літератури I пол. XIX ст., як-от М. Гоголь, Є. Гребінка, витворюють історичну добу, не звертаючись до конкретних історичних фактів і подій, а саме через особистість своїх персонажів. На прикладі творів М. Гоголя «Тарас Бульба» та Є. Гребінки «Ніжинський полковник Золотаренко», «Чайковський» висвітлюється залежність характерів головних героїв від специфіки історичного контексту. Завдання письменників – не змалювати історичну правду а через образи репрезентувати дух і настрої тогочасної епохи, наголошуючи на її складності, суперечливості і нездатності на компроміси. Щоб зрозуміти характер і вчинки літературних персонажів М. Гоголя і Є. Гребінки, нашим сучасникам потрібно ознайомитися з тогочасними реаліями, які є рушійним чинником під час формування особистості.

Автор наголошує, що кожен із героїв є втіленням певної ідеї, що була на той час особливо актуальною. Образи витворилися під впливом суспільного середовища, для якого поняття патріотизму, відповідальності та боротьби за долю народу, честі, гідності, любові були нерозривні і взаємопов'язані. У часи, коли Батьківщина перебуває в небезпеці і потерпає від війни з ворогом, немає місця компромісам, адже на перший план виходить громадянський обов'язок, а не особисті інтереси. Те, що здається жорстокістю, у тих умовах просто необхідне, щоб не просто вистояти, а перемогти.

У статті проаналізовано характери головних героїв творів М. Гоголя та Є. Гребінки, показано чинники, які формували їхній світогляд і пріоритети. Незважаючи на те, що образи Тараса Бульби, полковника Івана, полковника Золотаренка є більше художніми, ніж історичними, вони дають чітке уявлення про особистість тогочасної доби.

Ключові слова: історична доба, безкомпромісність, патріотизм, героїзм, особистість.

The article examines the influence of that era, and the Cossack era itself, on the formation of the characters of literary heroes. The author shows how writers of Ukrainian literature of the first half. In the 19th century, in particular, M. Gogol and E. Hrebinka created a historical era without referring to specific historical facts and events, namely through the personality of their characters. The dependence of the characters of the main characters on the specifics of the historical context is highlighted on the example of the works of M. Gogol "Taras Bulba" and E. Hrebinka "Nizhyn Colonel Zolotarenko", "Tchaikovsky". The task of the writers was not to depict the historical truth, but through images to represent the spirit and mood of the time, emphasizing its complexity, contradictions and inability to compromise. To understand the nature and actions of the literary characters of M. Gogol and E. Hrebinka, our contemporaries need to do so not from the standpoint of today, but primarily to get acquainted with the realities of the time, which are the driving force in the formation of personality.

The author emphasizes that each of the characters is the embodiment of a certain idea, which was especially relevant at that time. The images were created under the influence of a social environment for which the concepts of patriotism, responsibility and struggle for the fate of the people, honor, dignity, love were inseparable and interconnected. At a time when the Motherland is in danger and suffering from war with the enemy, there is no room for compromise, because civic duty comes to the fore, not personal interests. What seems cruel in those conditions is simply necessary not only to endure, but also to win.

The article analyzes the characters of the main characters of the works of M. Gogol and E. Hrebinka, shows the factors that shaped their worldview and priorities. Despite the fact that the images of Taras Bulba, colonel Ivan, colonel Zolotarenko are more artistic than historical, they clearly give an idea of the personality of that time.

Key words: historical epoch, uncompromisingness, patriotism, heroism, personality.

Постановка проблеми. Доба козацтва стала неповторним героїчним явищем в історичному минулому українського народу. Вона найяскравіше висвітлила боротьбу українців за політичну незалежність, національну самобутність. Часи козацької України XV–XVIII ст. стали добою розвитку української культури, її «золотим віком». Водночас це була суперечлива епоха, яка вимагала від своїх сучасників твердості, принциповості, мужності та непохитності в екстремальних історичних обставинах. Щоб передати дух цієї доби, письменники частіше зверталися до типу європейської романістики, коли в пріоритеті стали не конкретні історичні події та особистості, а саме історичний контекст. Розглядаючи характери літературних героїв козащини, варто виходити з тих історичних умов, у яких вони сформувалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цієї теми у своїх наукових працях торкалися Є. Кирилюк, С. Зубков, Б. Деркач, Є. Нахлік, Л. Задорожна. Як зазначає Л. Задорожна, М. Гоголь і Є. Гребінка образ епохи співвідносять із певним суспільним устроєм. Для них таким ідеальним суспільним інститутом є Запорізька Січ, де панує рівність, але не панібратство. У романі Є. Гребінки «Чайковський» дослідниця виділяє три типи козака: козак, що вже перейшов ратне поле і є певним гарантом стабільності; представники власне Січі; козак-характерник, який керується не стільки логікою подій, скільки імпульсами серця [4]. Є. Нахлік указує, що «роман «Чайковський» виявляє типологічну спільність із європейською та американською романтичною прозою, у якій образ центрального героя був схематичним, запрограмованим. Основна увага автора приділялася другорядним (на перший погляд) персонажам, котрі, по суті, рухали художню дію (Ребекка в «Айвенго» В. Скотта,

Магуа в «Останньому з могікан» Ф. Купера та ін.)» [8, с. 122].

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити вплив тогочасних історичних умов на формування характерів літературних персонажів та показати образ-типаж, який репрезентує свою епоху, людей певного стану та суспільства. Наше завданням – більш детально на прикладі творів М. Гоголя, Є. Гребінки розглянути вплив історичного контексту на творення художніх образів козацької доби у літературі I пол. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба» одним із перших показує героя, в основі характеру якого лежить ідея самопожертви особистості в ім'я Батьківщини, верховних цінностей її буття на певному історичному етапі. Тарас Бульба – це син свого часу, якому притаманні шляхетна вдача, щирість, простота, нелукавство, які лише увиразнюють його лицарську сутність і принциповість. М. Гоголь показав довершений образ людини, яка присвятила Батьківщині найцінніше у своєму житті – дітей.

Виховуючи своїх синів у традиційному для українців XV ст. дусі, Тарас Бульба вбачає в них, іще семінаристах, козаків. Як батькові, йому властиве бажання помилюватися ними, з іншого боку, він хоче випробувати їх, саме тому піднімає на кпини їхні свитки: «Экие свитки! Таких свиток еще и на свете не было. А побеги который-нибудь из вас! Я посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшись в полы» [1, с. 196]. Те, що Остап обстоює свою гідність ділом, навіть вступаючи з батьком у бійку, дає підстави Бульбі зробити висновок: «Добрый будет козак!».

Тарас Бульба бачить своє життєве призначення, як і призначення своїх синів, у служінні Батьківщині, тому він нехтує побутовою гранню, яка не дає змоги розкритися людині своїми мож-

ливостями. Автор вдається до ліричного відступу, в якому виявляє героя як одного «из тех характеров, которые могли возникнуть в тяжелый XV век на полукочующем углу Европы» [1, с. 199]. На думку М. Гоголя, козацтво і Бульба – це явища однієї природи, «их вышибло из народной груди огниво бед».

Уже наступного дня Тарас Бульба їде зі своїми синами на Січ, адже прагне показати побратимам своє ратне продовження, замість себе – відразу двох лицарів: «Тепер он тешил себя заранее мыслью, как он явится с двумя сыновьями своими на Сечь и скажет: «Вот посмотрите, каких я молодцов привел к вам!» [1, с. 200]. Бульба впевнений у цінності для Січі тих, кого зараз представить запорожцям.

Духовний, буттєвий, звичаєвий аристократизм привертає око прибульців у Січі. За цим – інша грань життя – ратна звитяга і тяжкі ратні втрати. Навіть сама звістка про них змушує Бульбу від зажури понурити голову: «И слышал только в ответ Тарас Бульба, что Бородавка повешен в Толопане, что с Колопера содрали кожу под Кизикирменом, что Пидсыткова голова посолена в бочке и отправлена в самый Царьград. – Понурил голову старый Бульба и раздумчиво говорил: «Добрые были козаки!» [1, с. 211]. Під словом «добрые» він розуміє не їхню доброзичливість, приязне ставлення до людей, а те, що вони мали риси, які відповідали їхньому онтологічному цензові – козак. Офіра, посвята, а в цьому разі і самопосвята (до того ж не лише окремих людей, а цілого народу) єдиній спільній справі, що надає великого сенсу й окремим особистостям, і цілому народові, – у цьому і велика вимога доби, в яку живе Тарас Бульба зі своїми синами, і велика заслуга тих, хто зумів на цю вимогу часу дати достойну відповідь.

Молодший син Тараса Андрій не збагнув, що любов до Батьківщини не знає суперництва, не піддається виважуванню: або Батьківщина, або чарівна панночка. За це йому і доведеться поквитатися життям. Коли батько дізнається про зраду сина, то ставить Янкелю єдине можливе питання про те, чому той не вбив його одразу ж на місці. Андрій не засвоїв батьківської школи, вважаючи, що любов може бути такою сильною, безмежною й тоді, коли йдеться про кохання до жінки, й коли йдеться про Батьківщину. Автор уважає, що Тарас Бульба повинен сам убити свого сина. Таким чином він виправить свою провину за незавершеність уроків тієї школи, що її перейшов під його керівництвом син, який переплутав поняття, бо не засвоїв гаразд, що любов до Батьківщини за всіх обставин має бути дуж-

чою від любові до окремої людини, яка, до того ж уособлює усе вороже тій Батьківщині. Саме тому Андрій гине від руки батька, отримуючи в такий спосіб останній урок свого життя, а Тарас Бульба завершує незавершену ним, схиблену в одному уроці, школу для своїх синів.

Натомість Остап, старший син, повністю виправдовує сподівання батька. Бачачи бій сина з ворогом, Тарас Бульба переконується, що в цьому разі його школа є саме тим, чим їй належить бути, його школа – в дії; саме з думкою про це виникає похвала батька синові: «Добре, синку!.. Добре, Остап!..», – кричав Тарас, – вот я следом за тобою!..» А сам все отбивался от наступающих. Рубится и бьется Тарас, сыплет гостинцы тому и другому на голову, а сам глядит все вперед на Остапа» [1, с. 266]. Невипадково Остапа ми бачимо попереду батька, адже Тарас Бульба повинен побачити, чи засвоїв син уроки його школи. Остап із гідністю витримує іспит перед батьком, і той вірить, що витримає його і перед Батьківщиною.

Одним із найвищих моментів розкриття в Бульбі героїчної суті є сцена страти його сина. Батько відчуває свою відповідальність за муки, які доведеться витерпіти Остапу, тому своєю присутністю хоче розділити їх разом із ним. Із мужністю витримуючи тортури, в останні хвилини життя Остап звертається до батька: «Батько! Где ты? Слышишь ли ты?». У цих словах звучить інше питання: чи відбувся я як твій син, як син Батьківщини? І найвищою винагородою синові в цю мить стала відповідь батька: «Слышу!», яка пролунала «среди общей тишины» і від якої «весь миллион народа в одно время вздрогнул».

В образі Тараса Бульби М. Гоголь зображує найбільш шляхетну людину, але показує і те, що здатне цю людину найбільше ушляхетнити. Саме історична доба, на думку М. Гоголя, у цьому разі спроможна лише більшим або меншим чином активізувати цей духовний рух особистості уперед.

Повість завершується загибеллю Тараса Бульби, але ця загибель – лицарська, бо гине він в боротьбі з ворогом, повернувшись за своєю люлькою. Навіть його повернення за люлькою – ознака лицарства, адже тільки лицарі – за кодексом честі – не могли покинути на поталу ворогові нічого, що належало їм.

Особистості в історичних вимірах постають і в повісті Є. Гребінки «Нежинский полковник Золотаренко». Дослідники наголошують на тому, що за основу твору було взято історичні події часів визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Сам полковник Іван Золотаренко

був історичною особою і користувався повагою гетьмана Богдана Хмельницького, навіть доводився йому родичем, адже Хмельницький був одружений на сестрі Золотаренка. За словами дослідника Є. Кирилюка, письменник під час написання повісті керувався більше літописом «Історія Русів», ніж «Літописом Самовидця», адже саме в «Історії Русів» Золотаренко є ніжинським полковником, а не корсунським. Як зазначає С. Зубков, із цього літопису автор узяв історію смерті полковника: «Наказний гетьман Золотаренко, повертаючись із військом за повелінням царя в середину Білорусії і проходячи місто Старий Бихів, рушничним пострілом, зробленим з однієї дзвіниці католицьким органістом Томашем, був убитий, а органіст признався добровільно, що підговорений до цього злочину католицькими ксьондзами, які дали йому рушничну кулю зі священної чаші, за його словами освячену і укріплену навмисними заклинаннями; а обіцяно йому за те поряд із мучениками царство небесне і виховання дітей його в школах єзуїтських» [6, с. 128]. Як бачимо, всі ці подробиці покладено в основу свого твору. Письменнику вдалося через особистість полковника Золотаренка розкрити і передати дух самої епохи. Як слушно зазначає Л. Задорожна, «письменник обирає для розкриття теми єдину константу – лише один епізод із життя полковника Золотаренка, однак цим розкриває і суть складної епохи, і силу вдачі героя, співмірну з епохою» [4, с. 112].

Полковник Золотаренко постає перед нами як безкомпромісна щодо ворога особистість. І саме в цій безкомпромісності полягає його сила, мужність і відвага. Люблячи свою сестру, полковник усе ж не може зрозуміти, як вона могла покохати ворога українського народу – шляхтича Францішка. Полковник не сприймає його як людину, а бачить у ньому лютого ворога, тому про компроміс у цьому разі не йдеться. Варто згадати епізод, коли він дізнався про їхні стосунки з Любкою: «Как волк, не в пример сказать, бросился полковник, откинул одною рукою сестру и начал душить Францишка» [2, с. 119]. Бачимо, що автор не випадково порівнює тут полковника з хижою твариною, а саме з вовком. Як тварини керуються своїми інстинктами, помітивши противника перед собою, так і герой піддається інстинкту знищити негайно ворога своєї Батьківщини. Золотаренко – сильна особистість, яка не відступає від своїх поглядів і переконань. Його світ і світ сестри Любки перебувають в опозиції, бо в них різне сприйняття любові. Він не може відповісти на запитання Любки: «Чем

он обидел вас? Что любил меня?» [2, с. 121]. Полковник Золотаренко не усвідомлює, що для почуття кохання не важить ні релігійна, ні національна належність. Причиною цього є те, що для полковника завжди на першому місці була Батьківщина, і все, що несло небезпеку для неї, вважалося ворожим. Компроміс Золотаренка з Францішком неможливий, тому що це була б зрада свого народу. Незважаючи на загибель полковника, до якої доклав зусиль Францішек, він завжди залишиться в пам'яті народу завдяки своїм хоробрим вчинкам заради рідної землі.

Високу оцінку з боку критиків отримав історичний роман Є. Гребінки «Чайковский». Хоча деякі дослідники творчості письменника порівнювали його з повістю «Тарас Бульба» М. Гоголя, а А. Залеський навіть називав роман «копією великого оригіналу» [5, с. 12], однак таке твердження є безпідставним. Схожість полягає лише в спільності фольклорних джерел. Варто зауважити, що свого часу І. Франко зазначав, що цей роман був «[...] улюбленою лектурою галицько-руської молодіжі 60-х і 70-х років» [9, с. 267].

Слід погодитися з думкою низки дослідників творчості Є. Гребінки, зокрема С. Зубкова, Б. Деркача, Л. Задорожної: хоча роман «Чайковский» і присвячено історичному минулому України, та ми не знайдемо у ньому історичних осіб, подій, зафіксованих у документальних джерелах. Є. Гребінка ставить за мету конструювати твір як художнє осмислення доби, а не як історико-біографічне віддзеркалення певної епохи.

Змальовуючи звичаї запорожців, характери, побут, письменникові вдається до дрібниць передати тогочасний історичний місцевий колорит. Своїми розлогими описами козацького одягу, зброї, кухні, інтер'єру за стилем Є. Гребінка нагадує стиль історичних романів В. Скотта.

Незважаючи на те, що згідно з назвою роману головним героєм є Олексій, не він рухає фабулу. На перший план роману «Чайковский» виходить образ полковника Івана. Із повагою і симпатією автор його характеризує: «Пышны, грозны, суровы были полковники, но грознее и суровее всех между ними был полковник лубенский Иван. В молодости он славился между казаками упрямством характера и бешеною отвагою в сражениях, что тогда почиталось величайшею добродетелью и впоследствии доставило ему полковничье достоинство» [2, с. 281]. Полковник Іван є відображенням своєї епохи, яка вимагала саме таких лицарів із непоступливим характером і звитягою, завдяки якій чинилися славні подвиги на благо Батьківщини. Ми помічаємо у полковника ще

й інші риси, які виявляються у його ставленні до своєї дружини, доньки і до жінок загалом: «Баба дрянь! – часто говаривал полковник. – Ни силы, ни характера! Будь на свете одни бабы, давно бы их перебили татары» [2, с. 281]. Оцей життєвий принцип полковника у ставленні до жінки не давав йому повністю розкрити себе, показати свою любов до дружини та доньки, бо він уважав кожен вияв почуттів виявом слабкості козака як воїна і чоловіка. Саме впертість, небажання визнавати свої помилки стали для полковника тими руйнівними факторами, які завадили йому провести чітку межу між добром і злом. Ці риси характеру допомагають у боротьбі з ворогом, але полковник Іван не розділяє військове і приватне життя, для нього це одне ціле.

Провідною рисою козацтва є героїзм, який стає для них рушійною силою і в бою, і в повсякденному житті, що особливо помітно в образі полковника Івана. Героїзм – це якраз та моральна якість особистості, яка за певних історичних обставин є показником суті людини. Героїчний

вчинок здійснює Олексій Попович, готовий на самопожертву, щоб врятувати від гніву долі, що обрушився саме на нього, своїх побратимів. Героїчно діють полковник Іван, Касян під час татарського набігу на Лубни.

Висновки. Таким чином, М. Гоголь, Є. Гребінка у своїх історичних творах через образи і характери героїв репрезентували дух і настрої тогочасної епохи, що була складною і суперечливою, не зовсім здатною на компроміси, епохи екстремальної, коли неможливо було власні інтереси ставити вище державних, бо це призвело б до непоправних наслідків. Героїзм, мужність, безкомпромісність, здатність пожертвувати найдорожчим в ім'я Батьківщини – це ті основні риси, які сформували особистість козацької доби. Кожен із героїв є втіленням певної ідеї, що була на той час особливо актуальною. Характери персонажів є наслідком впливу суспільного середовища, для якого поняття патріотизму, відповідальності та боротьби за долю народу, честі, гідності, любові були нерозривні і взаємопов'язані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гоголь Н.В. Избранное. Просвещение. 1986. 400 с.
2. Гребінка Є.П. Твори : В 3 т. Наукова думка, 1981. Т. 2. 744 с.
3. Деркач Б.А. Євген Гребінка. Дніпро, 1974. 150 с.
4. Задорожна Людмила Михайлівна. Євген Гребінка: Літературна постать. Твім інтер, 2000. 160 с.
5. Залеський А. Євген Гребінка. Життєписний нарис та розгляд творів. Друкарня т-ва А.А. Рискина, 1918. 20 с.
6. Зубков С.Д. Євген Павлович Гребінка: Життя і творчість. Худож. літ., 1962. 210 с.
7. Кирилюк Євген. Проза Євгена Гребінки. Життя й революція. 1930. С. 130–150
8. Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. 1988. 317 с.
9. Франко І.Я. Зібр. творів: У 50 т. Наукова думка, 1982. Т. 35 : Літературно критичні праці (1903–1905). 512 с.